

le Medine'ye döndü (bk. KATAN SEFERİ). Hendek Savaşı'nda Tuleyha, Kureyşliler'in safında Benî Esed kabilesinin sevk ve idaresini üstlendi. Bu savaştan dört yıl sonra 9 (630) yılında Esed kabilesinden bir heyetle Resûlullah'ın yanına gelerek İslâmiyet'i kabul ettiğini söyledi. Ancak Resûl-i Ekrem henüz hayatta iken irtidat edip Necid bölgesinde peygamberlik iddiasıyla ortaya çıktı. Hz. Peygamber'in Vedâ hacından sonra sağlığının bozulduğu dönemde peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan diğer yalancılar gibi Tuleyha'nın da siyasi nüfuzunu arttırma hevesi, kabile taassubu ve rekabeti, peygamberin Kureyş kabilesinden çıkmasını hazmedememesi, ayrıca zekât vermekten kurtulma isteğiyle böyle bir iddiada bulunduğu anlaşılmaktadır. Resûlullah'ın sağlığında peygamberlik iddia eden son kişidir. Resûl-i Ekrem onun üzerine Dirâr b. Ezver el-Esedî'yi sevketti. Dirâr, Tuleyha ile mücadele ederken Hz. Peygamber vefat etti.

Tuleyha, etrafındakilere namazdaki rükû ve secdeyi terk edip Allah'ı ayakta ve oturarak zikretmelerini emrediyordu. Ayrıca Zünnûn adında birinin veya Cebrâil'in kendisine vahiy getirdiğini iddia ediyor ve bazı secili sözler söylüyordu. Benî Esed'le birlikte Tay ve Gatafân kabilelerinden birçok kişi ona tâbi oldu. Hz. Ebû Bekir, Benî Fezâre isyancılarıyla yapılan Zülkassa savaşının ardından Hâlid b. Velîd'i Tuleyha üzerine sevketti, Tay kabilesi reisi Adî b. Hâtim'i de kendi kabilesine yolladı. Adî, Tay ve Cedîle kabilelerinin Tuleyha'dan ayrılıp Hz. Ebû Bekir'e biat etmelerini sağladı. Bu iki kabileden 1000 süvari Hâlid b. Velîd'in ordusuna katıldı. Hâlid b. Velîd, Tuleyha'nın bulunduğu Büzâha'ya doğru ilerlerken Ukkâşe b. Mihsan el-Esedî ile Sâbit b. Akrem'i keşif ve istihbarat için gönderdi. Bunlar yolda Tuleyha'nın kardeşi Hibâl ile karşılaştılar ve onu öldürdüler. Bunu duyan Tuleyha diğer kardeşi Seleme ile birlikte onlara saldırdı; meydana gelen çarpışmada Ukkâşe ve Sâbit şehid oldu.

Hâlid b. Velîd, Tuleyha'nın karargâhının bulunduğu Büzâha mevkiine hareket etti. Hâlid'in toplam asker sayısı 6000 kişi idi. Fezâreoğulları'ndan Uyeyne b. Hisn 700 kişi ile birlikte Tuleyha'nın safında yer alıyordu. Benî Âmir gibi birçok Arap kabilesi savaşın âkibetini bekliyordu. Başlayan savaşta Hâlid merkezde çarpıştı; Tuleyha ise bir tarafa çekildi ve abâsına bürünüp kendisine vahiy gelmesini beklediğini gösteren bir tavır takındı. Müslümanlar karşı tarafın askerlerini öldürdükçe Uyeyne,

Tuleyha'yı sıkıştırıyordu. Aldığı cevaplarından sonra Tuleyha'nın bir yalancı olduğunu ilân etti. Bunun üzerine Fezâreliler savaşı bırakıp çekildiler, diğerleri de bozguna uğradılar. Tuleyha askerlerinin kaçtığı görünce, "Herkes kendini kurtarsın!" diyerek firar etti. Tuleyha, Suriye'ye gidip Gassânîler'den Cefneoğulları'nın yanına sığındı. Hz. Ebû Bekir'in vefatına kadar Kelb kabilesinin yanında kaldığı da ileri sürülmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 348). Büzâha savaşından sonra Benî Âmir, Süleym, Hevâzin, Esed ve Gatafân kabileleri Allah'a ve resulüne iman etmek, namaz kılp zekât vermek şartıyla biat ettiler. Hâlid kadın ve çocuklardan da biat alınmasını istedi. İrtidat ettikleri sırada çevreyi yakıp yıkanlar, başkalarının organlarını kesenler, İslâm'a saldıranlar suçlarına göre cezalandırıldı. Esed ve Gatafân kabilelerinin İslâm'a girmesi üzerine Tuleyha da müslüman oldu.

Tuleyha Hz. Ömer'in halifeliliği sırasında Medine'ye geldi ve ona biat etti. Hz. Ömer'in Tuleyha ile peygamberlik iddiası hakkındaki konuşmaları ilgi çekicidir (Belâzürî, s. 140). Halife Tuleyha'yı önce Sa'd b. Ebû Vakkâs ile birlikte Irak cephesine gönderdi, onu iki büyük cengâverden biri olarak tanıttı, ancak kendisine yöneticilik verilmemesini emretti. Onun savaş konusundaki tecrübelerinden istifade edildi. Özellikle Kâdisiye ve Nihâvend savaşlarında büyük yararlık gösterdi. Üzerlerindeki irtidat lekesini silmek için hem Tuleyha hem kabilesi Benî Esed fetihlerde büyük çaba sarfetti. Tuleyha, Celûlâ savaşıyla piyade birliklerine komuta etti. Bazı kaynaklarda, savaş öncesinde bölgeyi incelemekle görevlendirilen Tuleyha'nın Nihâvend savaşında (21/642) Nu'mân b. Mukarrin ve Amr b. Ma'dikerib ez-Zübeydî ile birlikte şehid düştüğü ve üçünün İsfahan'ın bir köyünde gömülü olduğu belirtilmektedir. Bazı rivayetlerde ise Tuleyha'nın Azerbaycan'a gönderildiği ve daha sonra kabilesi Esedoğulları'nın yanında öldüğü kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde* (nşr. Yahyâ el-Cübürî), Beyrut 1410/1990, s. 72-103; İbn Sa'd, *et-Tabâkât*, II, 50, 66, 92; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 138-140, 378; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 129; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 253-258; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh*, Beyrut 1979, I, 20-22; İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî* (nşr. Muhammed Süveydî), Beyrut 1408/1988, s. 50-51; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, II, 773; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 343-348; a.m.f., *Üsdü'l-gâbe*, II, 497-498; Kelâî, *el-Hilâfetü'r-râşide ve'l-butûletü'l-hâlîde fi hurûbü'r-ridde* (nşr. Ahmed Guneym), Kahire 1401/1981, s. 69-82; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*,

XIX, 75; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, I, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 321-322; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, Beyrut, ts., II, 205-206; Bahriye Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler (Hicrî 7-11. Yıllar)*, Ankara 1967, s. 50-67; a.m.f., "Tuleyha", *İA*, XII/2, s. 47-49; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, Beyrut 1394/1974, II, 176-177; Şevki Ebû Halîl, *Hurûbü'r-ridde*, Dimaşk 1984, s. 51-55; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992, s. 255-263; Riyâz Mustafa el-Abdullah, *Mimmen 'idde'u'n-nübüvve*, Beyrut 1414/1994, s. 45-54; M. Salih Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996, s. 109-114; Züheyr el-Karib, "Mevkî'atü Büzâha", *Mecelletü Külliyyeti'd-da'veti'l-İslâmiyye*, sy. 5, Trablus 1988, s. 442-461; İhsan Sıdkî el-Amd, "Ed'iyâ'u'n-nübüvve fi şadri'l-İslâm Tuleyha b. Huveylid el-Esedî", *Dirâsât târîhiyye*, sy. 31-32, Dimaşk 1989, s. 123-153; Ella Landau-Tasseran, "Tulayha", *EP* (İng.), X, 603.

MEHMET SALİH ARI

TULEYTLİ

(bk. SÂİD el-ENDELÜSİ).

TULEYTULA

(طليطلة)

İspanya'da günümüzde Toledo adıyla bilinen tarihî şehir.

Romalılar döneminde Toletum olan şehrin adı Arapça'ya Tuleytula (Tuleytile) şeklinde geçmiş, Müsta'rib metinlerinde Tolétho, Endülüslü yahudilerine ait metinlerde Toledoth olarak kaydedilmiştir. İber yarımadasının merkezine yakın bir yerde granit bir tepe üzerinde kurulan şehir, Madrid'in 71 km. güneybatısında ve Tâcuh (Tajo) nehrinin bir buklümünde içinde yer aldığından üç taraftan bu nehirle kuşatılan korunaklı bir mevkiye bulunmaktadır. Kuruluşu Tunç devrine kadar inen şehir milâttan sonra 193'te Roma hâkimiyetine girdi. Bu dönemde demir işçiliği ve para basımıyla ün kazandığı gibi başpiskoposluk statüsüne de kavuşmuştu, böylece dinî hayatın merkezi durumuna geldi. VI. yüzyılın ikinci yarısında Kral Leovigild tarafından Vizigotlar'ın başşehri ilân edilince dinî hayatla birlikte siyasi hayatın da merkezi oldu. Vizigotlar zamanında gerçekleşen Toledo konsilleri kilise tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. Vizigot ve Roma kökenli asilzadelerin çoğu buraya yerleşti. Himyerî, nüfusunun kalabalıklığı, binalarının muhkemliği ve görmeki bakımından şehir bir benzerinin olmadığını, etrafının yüksek kalelerle kuşatıldığını belirtirken İdrîsî ve Ebû'l-Fidâ stratejik konumunun mükemmelliğine, su dolapları

TULEYTULA

ile beslediği kanallarla sulanan bahçelere vurgu yaparlar. Yâkût el-Hamevî'ye göre Tuleytula'da elde edilen buğday ürünleri mahzenlerde yetmiş yıl bozulmadan muhafaza edilebilmekte, ayrıca çevresinde yüksek kalitede safran üretimi de yapılmaktaydı. Tuleytula, Endülüs Emevîleri zamanında orta sınır bölgesinin (Sağrûlevsat) idarî merkeziydi.

92 (711) yılında Târik b. Ziyâd kumandasındaki İslâm ordusu, Lekke vadisinde (Vâdiilekke / Rio Guadalete) Vizigot ordusunu bozguna uğrattı kısa bir süre içerisinde Şezûne (Sedona, Medina Sidonia), Müdevver (Modavar), Karmûne (Carmona) ve İsticce'yi (Ecija) fethetti; Vizigot Krallığı'nın başşehri Tuleytula'ya ulaştı (93/712). Müslüman tarihçilerin şehirde ele geçirilen ganimetlere dair verdikleri bilgiler abartılı olmakla beraber Tuleytula'nın zenginliğine işaret etmesi açısından dikkate değer. Bu zenginlik büyük ölçüde şehrin Vizigotlar'ın idarî merkezi olmasından kaynaklanmaktaydı. Müslüman askerleri Tuleytula'ya geldiklerinde fazla bir dirençle karşılaşmadılar; bunun sebebi halkın büyük bölümünün daha önce şehri terketmiş olmasıydı. Kumandan Târik b. Ziyâd, güvenliği sağlamak amacıyla bir miktar Berberî askerleriyle birlikte civarda tecrit edilmiş bir hayat süren yahudileri şehre yerleştirdi. Başlangıçta ne ile karşılaşacaklarını bilmediklerinden şehri terkeden hıristiyan halkın büyük çoğunluğunun müslüman idarecilerce sağlanan can, mal ve din güvencesi karşısında geri döndüğü anlaşılmaktadır. İslâm hâkimiyeti ve etkisi altında kalan bu Endülüs hıristiyanlarına "kültürel olarak Araplaşanlar" anlamında "müsta'rib" (İsp. mozarap / mozaraps) denilmiştir. Fetihden sonra önce İşbiliye, ardından Kurtuba'nın (Cordoba) müslüman fâtilhlerce idarî merkez seçilmesi üzerine Tuleytula siyasî üstünlüğünü kaybettiyse de hıristiyanlar için dinî hayatın merkezi olma vasfını korudu.

Arap ve Berberî nüfusun azlığına rağmen Tuleytula'da fethin hemen ardından ciddi bir İslâmlaşma ve Araplaşma süreci başladı. Siyasal tarih bağlamında şehirde Valiler dönemindeki (714-756) gelişmeler hakkında hemen hiç bilgi yoktur. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçerek Vali Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri karşısında üstünlük sağlamasından sonra valinin taraftarlarının Tuleytula'yı bir ayaklanma merkezi olarak seçtiklerine ve bu girişimlerden bir ikisinin şehir halkı tarafından da desteklendiğine işaret eden haberlere rast-

lanmaktadır. I. Hişâm devrinde (788-796) Tuleytula'da kayda değer bir siyasî olay meydana gelmedi. Ancak Hişâm'dan tahtı devralan I. Hakem dönemiyle birlikte (796-822) Tuleytula, Endülüs'teki en önemli isyan merkezlerinden birine dönüştü. Kaynaklardaki bilgilerden söz konusu isyanlarda Arap askerlerinin şehirde halkın evlerinde kalmaları, valilerin şehir halkından değil Araplar'dan tayin edilmesi, zaman zaman fazla vergi talep edilmesi, ayrıca León Krallığı'nın teşvik ve destekleri gibi faktörlerin etkili olduğu tesbit edilmektedir.

Tuleytula'da büyük isyanlardan ilki, 181 (797) yılında müvelledler tarafından başlatıldı. I. Hakem'in kumandanlarından, kendisi de bir müvelled olan Amrûs b. Yûsuf, Tuleytulalılar arasında ikilik çıkarmak suretiyle isyanın lideri Ubeyde b. Humeyd'i tasfiye etti. Tuleytulalılar ikinci defa ayaklandılar. Hakem bu defa da Amrûs'u isyanı bastırması için Tuleytula'ya vali tayin etti. Amrûs, I. Hakem'in emirleri doğrultusunda Tuleytulalılar'ın önde gelen simalarını ortadan kaldırmak amacıyla kışlada büyük bir ziyafet verdi, ziyafete katılan davetlilerden yüzlercesinin boynunu vurdurdu. Cesetler kışlada açılan hendeklere doldurulduğu için bu olay kaynaklarda Hendek Vak'ası (Vak'atülhufre) diye anılır (191/807). Hendek Vak'ası'ndan dolayı Hakem'e ve onun idarecilerine karşı beslenen nefret genel bir Arap düşmanlığına dönüştü. 199 (815) yılında meydana gelen bir

ayaklanmayı bastırmak için I. Hakem bizzat kendisi sefere çıkmak zorunda kaldı. II. Abdurrahman döneminde 214'te (829) Tuleytulalılar tekrar ayaklandılar. İsyân, ancak 216'da (831) Muhammed b. Rüstem kumandasında gönderilen ordu tarafından bastırıldı. Tuleytulalılar ardından bazı küçük çaplı ayaklanma girişimlerinde bulundularsa da 222 (837) yılında II. Abdurrahman şehri tamamen itaat altına aldı. Onun ölümüne kadar Tuleytula'da ciddi bir ayaklanma görülmedi.

Muhammed b. Abdurrahman'ın başa geçmesinden bir süre sonra Tuleytula yeni ayaklanmalara sahne oldu. Bunlarda Müsta'ribler belirgin şekilde yer aldı. İsyânı hem León Krallığı'nın destek ve teşviklerinin hem de Kurtuba'da meydana gelen "fedailer hareketi"nin yansımalarının etkilediği muhakkaktır. Tuleytulalılar 238 (852) yılında topyekün bir ayaklanma başlattılar; Rabah Kalesi'ne (Calatrava) saldırıp içindeki Arap nüfusunun çoğunu kılıçtan geçirdiler. Emir Muhammed bizzat Tuleytula üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Kurtuba'da bu sefere büyük önem verildi; âsi bir şehir üzerine değil "dârülharb"e yapılmakta olan bir sefer gibi değerlendirildi. Bu arada pek çok fakih ve zâhid orduya iştirak etti. Emir Muhammed gerçekleştirdiği seferle Tuleytula'ya Kurtuba'nın üstünlüğünü kabul ettirdiyse de 242'de (857) Tuleytulalılar yeniden ayaklandılar. Emir Muhammed bir yıl sonra tekrar Tuleytula seferine çıktı; Tuleytula-

Tuleytula'dan bir görünüş

İlar eman istemek zorunda kaldılar. Fakat çok geçmeden León Krallığı'nın sağladığı destekle tekrar merkezî idareyle bağlarını kopardılar. Bu sırada idarenin ülkenin başka taraflarındaki isyanlarla meşgul olmasını fırsat bilerek önce Şentemeriye (Santaver) Berberîleri, ardından Benî Kasî ailesi Tuleytula'ya egemen oldu (283/896). Benî Kasî'nin şehirdeki egemenliği 293 (906) yılına kadar devam etti; Tuleytulalılar, Benî Kasî'yi şehirden sürerek idareyi kendi ellerine aldılar.

III. Abdurrahman, 318'de (930) Tuleytula'ya merkezî idareye itaatlerini sağlamak amacıyla aralarında fakihlerin de yer aldığı bir heyet gönderdi. Heyetin gayretleri sonuç vermeyince şehre sıkı bir muhasara uygulandı. Şehir halkı birtakım güvenceler aldıktan sonra merkezî idarenin egemenliğini tanıdı (2 Ağustos 932). Tuleytulalılar bağlılıklarını X. yüzyıl boyunca devam ettirdiler. Bu sürede şehir Kurtuba'dan León ve Kastilya üzerine gönderilen orduların en önemli üssü konumundaydı. Endülüs Emevî Devleti'nin sonlarında baş gösteren iç karışıklıklar döneminde Tuleytulalılar, Berberîler'in desteklediği Emevî Hükümdarı Süleyman el-Mustaîn'e karşı Muhammed el-Mehdî'nin tarafında yer aldı. Emevî idaresinin giderek zayıflaması ve otoritesinin Kurtuba ile sınırlı kalmasıyla Tuleytula'da idareyi Kadı Ebû Bekir Yaîş b. Muhammed el-Esedî başkanlığında önde gelen şahsiyetlerden müteşekkil bir meclis üstlendi. Mecliste çıkan anlaşmazlık yüzünden Zünnûniler 427'de (1036) Tuleytula'ya girdiler ve burayı emirliklerinin başşehri yaptılar.

Zünnûnî Emîri Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'un zamanı (1043-1075) Tuleytula için X. yüzyıldan sonraki en uzun barış, istikrar ve refah yılları oldu. Bu dönemde meşhur birçok âlim ve edebiyatçı Tuleytula'ya yerleşti. Şehirde meydana gelen pek çok ayaklanmaya ve merkezî idareden kopmalara rağmen Tuleytula'da bilimsel hayat canlılığını korudu. IX ve X. yüzyıllarda Tuleytula'nın Kurtuba'dan sonra en çok âlimin yetiştiği Sarakusta (Saragossa), İlbîre (Elvire), İşbiliye (Sevilla) gibi şehirler arasında yer alması, Tuleytulalılar'ın Endülüs'teki ilmî canlılığa yoğun biçimde katıldıklarını göstermektedir. Bu yüzyıllarda yaşayıp kaynaklarda adları geçen onlarca Tuleytulalı âlim arasından İmam Mâlik'in öğrencilerinden Abdurrahman b. Ebû Hind ve Şebtûn b. Abdullah el-Ensârî; Mâlikîliğin Kuzey Afrika'daki en önemli temsilcisi, Sahnûn'un ders halkalarında yetişmiş Saîd b. Affân, Ömer b. Zeyd b. Abdurrah-

man; Endülüs'te fıkıh ve hadisin öncülerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, İbn Habîb es-Sülemî, Muhammed b. Fîra zikredilebilir. Tuleytula kökenli âlimlerin pek çoğu Endülüs'ün diğer şehirlerindeki âlimler gibi tahsillerini geliştirmek için Doğu'ya, özellikle Hicaz, Irak, Mısır ve Kayrevan'a gitmişlerdir.

Me'mûn zamanında ilmî ve edebî faaliyetlere destek artarak devam etti. "Endülüslü tarihçilerin sultanı" diye nitelenen İbn Hayyân *el-Metin*'ini, yine bir tarihçi olan İbrâhim el-Hicârî *Miğnatîsü'l-efkâr*'ını ve diğer bazı müellifler eserlerini Me'mûn adına telif ettiler. Ortaçağ'ın en büyük astronomi bilginlerinden, Tuleytula'nın astronomi cetvellerini hazırlayan İbnü'z-Zerkâle de Tuleytula'daki çalışmalarıyla adını duyurdu. Tuleytula'da XI. yüzyılda astronomi aletleri yapıyla uğraşan bir başka şahsiyet İbrâhim b. Saîd b. Vezzân'dır. Tuleytula'da İslâm hâkimiyeti döneminde özellikle fıkıh, hadis ve kıraat alanlarında çok sayıda âlimin yetiştiği, buna karşılık Doğu'da görülen kelâm tartışmalarının burada daha az ilgi gördüğü söylenebilir. Öte yandan tıp, hendese, matematik bilimlerinin teşvik edildiği ve gelişme kaydettiği bir gerçektir. Tuleytula XI. yüzyılda ünlü bazı mimarlara da ev sahipliği yaptı. Bunlardan Kaşerî diye tanınan Feth b. İbrâhim, Kurtuba sarayında yetiştirmekle birlikte Tuleytula'da iki caminin mimarı oldu. Mekke'de ile Vekkaş kalelerini tamir etti. Mûsâ b. Ali ve Saâde onun çağdaşı olan iki ünlü mimardır.

Tuleytula'da kültürel alanda dikkat çeken bir husus Arapça'nın şehirdeki üç dinin mensupları tarafından iletişim, bilim ve edebiyat dili olarak yaygın biçimde kullanılmasıdır. Müsta'ribler arasında her ne kadar Latince ibadet dili konumunu muhafaza ettiyse de günlük hayatta, hukukî metinlerde ve edebiyatta hâkim dil Arapça'ydı. Benzer bir durum yahudiler için de geçerliydi. Müvelledler ise IX. yüzyıldan itibaren hemen her alanda Arapça'yı kullanır hale gelmişlerdi. Bu yüzyılın başında Girgib b. Saîd'in söylediği Arapça şiiirlerle müvelledleri isyana teşvikte muvaffak olması Arapça'nın şehirdeki yaygın kullanımını hakkında bir fikir vermektedir. XI. yüzyılda Tuleytula'da önemli nesir ustaları yetişti. Ebû'l-Mutarîf Abdurrahman b. Sibgün, Râşid b. Süleyman el-Lahmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Şeref, Abdülmelik b. Gusn el-Hicârî, Ca'fer b. Yûsuf b. Bâcî, Abdullah b. Süfyan et-Tücbî, Zünnûnî sarayında hizmet veren edip ve kâtiplerdendir.

Kastilya-León kralı sıfatıyla şehri istilâ edecek olan VI. Alfonso 1071'de kardeşleriyle girdiği taht mücadelesinde yenilmesi üzerine Tuleytula'ya gelerek Zünnûnî emirine sığındı. Me'mûn 467'de (1075) vefat edince Tuleytula'da Zünnûnî tahtına genç yaştaki torunu Yahyâ el-Kâdir çıkarıldı. Tecrübesizliği yüzünden yönetimde ikilik çıkınca Sarakusta'ya hükmeden Benî Hûd'un saldırılarına cevap veremekte yetersiz kaldı, bu sebeple Kastilya-León Kralı VI. Alfonso'dan yardım istedi. Muhalif grubun talebiyle Eftasî Emîri Ömer el-Mütevekkil Tuleytula'ya gelip idareyi üstlendi. Ancak on aylık bir sürenin ardından VI. Alfonso'nun Kâdir'e destek vermek amacıyla hareket ettiğini öğrenince 1080 yılı Nisanında Tuleytula'yı terketti. Yahyâ el-Kâdir, Tuleytulalılar'ın çoğunun karşı çıkmasına rağmen hıristiyan askerlerinin arasında 474'te (1081) şehre girdi. Abbâdî, Zîrî ve Hûdî emirlerini baskı altına alarak yıllık haraç ödemeye zorlayan VI. Alfonso, bu şartlarda Tuleytula'nın istilâsının zamanının geldiğini düşündüğünden Kâdir'i Tuleytula'da yeniden Zünnûnî tahtına oturtuktan sonra şehrin mukavemet gücünü kırdı. 1081 yılından itibaren şehri sıkı muhasara altına aldı. Bu sırada şehirdekiler ikiye bölündü. Bir grup, Murâbitlar'dan gelecek yardımın beklentisi içerisinde hıristiyanlarla anlaşma yapmaya karşı çıkıyordu. Diğer grup ise anlaşma ile hıristiyanlara tâbi olma taraftarıydı. Yahyâ el-Kâdir şehri teslim etmek için VI. Alfonso ile gizli bir antlaşma yaptı (478/1085). Buna göre şehirde kalacak müslümanlar can ve mal güvenliğine sahip olacaklar, kendi kadılarının başkanlığında cemaat içi işlerde dinî hukuklarını uygulayacaklardı. Kralın taahhütlerine rağmen başta servet sahipleri ve eğitimli kesim olmak üzere Tuleytulalı müslümanların büyük bölümü şehri terk ederek müslüman idaresi altındaki diğer Endülüs şehirlerine göç etti. Nisbeten daha küçük bir cemaatin krala güvenip Tuleytula'da kaldığı muhakkaktır. Bunlar genelde zanaatkâr ve işçilerden ibaretti. Hıristiyan hâkimiyeti altında kalan müslümanlar "müdeccen" (İsp. mu-dejares) olarak bilinir. Hıristiyan İspanya'da ilk müdeccen topluluğu Tuleytula'nın işgali neticesinde ortaya çıkmıştır.

Tuleytula'nın düşmesi VI. Alfonso'yu "reconquista"yı (yeniden fetih) ilerletme konusunda cesaretlendirdi. Tuleytula'nın ardından daha güneydeki topraklara saldırılar düzenlemeye başladığı gibi mülükût-tavâif üzerindeki baskısını da arttırdı. Bu duruma son vermek amacıyla büyük bir

TULEYTULA

ordunun başında Mağrib'den Endülüs'e geçen Murâbitlar, 1086'da Zellâka savaşında Kastilya ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattıysa da Tuleytula'yı geri alamadılar. 1090'da ve 1108-1118 arasında Murâbitlar'ın, 1196 ve 1197'de Muvahhidler'in aynı maksatla yaptıkları hücumlar da netice vermedi. VI. Alfonso, istilânın ardından Kastilya Kralığı'nın siyasal ve toplumsal merkezine dönüşecek olan Tuleytula'nın idaresini Müsta'rib Sisnando Davidez'e teslim etti. Hıristiyan askerleri 1086'da (İbn Bessâm'a göre 1102'de) girdikleri ulucamiyi Virgen Maria adıyla kiliseye çevirdiler. Buna rağmen cami orijinal durumunu 1121 yılına kadar muhafaza etti. XIII. yüzyıl başlarına gelindiğinde fizikî yapısında önemli bozulmalar meydana gelmiş bulunuyordu. Papalığın onayı alındıktan sonra VIII. Alfonso'nun emriyle 1226'da cami yıkılarak katedral inşaatı başlatıldı. Bir süre sonra diğer mescid ve camiler de kiliseye çevrildi.

1085'te istilâ edildiğinde Tuleytula uzun yıllar Vizigotlar'a başkentlik etmesine rağmen bir İslâm şehri karakterini taşımaktaydı. Bu durum, müslümanların gelişiyi şehrin fizikî yapısında köklü bir değişimin meydana geldiğini göstermektedir. Şehir esas itibarıyla üç ana bölümden oluşmaktaydı: el-Kasaba (Alcazaba), sur içi ve sur dışı. el-Kasaba, diğer Endülüs şehirlerinde olduğu gibi en yüksek mevkide ve en iyi savunma imkânlarına sahip olan bölümdü ve el-Hisân (Alficcén) diye anılmaktaydı. III. Abdurrahman zamanında inşa edildiği tahmin edilen bu kısımda askerlerin kaldığı bir kışla (Alkazar) mevcuttu. Zünnûni Emiri Me'mûn, Tuleytula'da bir saray külliyesi inşa ettirdi. Külliye avluları, bahçeleri ve salonları içine almaktaydı. Halkın büyük bölümünün ikamet ettiği şehir merkezi dinî, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik ihtiyaçlara cevap veren kurum ve yapıları bünyesinde barındırmaktaydı. Şehir hayatının merkezi büyük ölçüde ulucami ve civarıydı. Yeni araştırmaların ortaya koyduğuna göre dikdörtgen şeklindeki caminin kiblesi Endülüs'teki ilk mescidlerde olduğu gibi güneydoğuya yönelikti. Kuzeye doğru uzanan bir avlusu mevcuttu. Kurtuba, İşbiliye ve Gırnata'daki ulucamiler gibi on bir sahınlıydı; orta sahın daha geniş ve daha yüksekti, iç mekân 61 m. uzunluğunda, 39 m. genişliğindeydi. İç tezyinat ve kemer şekli itibarıyla Kurtuba Ulucamii ile benzerlik arz etmekteydi. Öte yandan şehir merkezinde birçok han ve hamam mevcuttu. Ulucaminin bitişiğindeki bir diğer önemli yer çar-

şı idi. Zahireciler, kasaplar, balıkçılar, itriyatçılar, demirciler, bakırcılar, çanak çömlekçiler, seramikçiler, dülgeler, boyacılar, sarraflar vb. meslek erbabı genelde burada yer alırdı. Yahudi mahallesinde nisbeten daha küçük bir çarşı mevcuttu. Şehirde lüks ticarî malların depolandığı ve müşteriye arz edildiği bir "kaysâriyye"nin varlığı da muhakkaktır. Kenar mahallelerinin en meşhuru Bâbüssekra adını taşımaktaydı. Kalabalık nüfusuyla, çarşısıyla ve diğer mimari unsurlarıyla yahudi mahallesi dikkat çeken yerleşim birimleri arasında yer alıyordu. Şehrin etrafında başka önemli yerler de vardı. Bunlardan biri, gerek sefere çıkacak askerî birliklerin toplandığı gerekse bayram ve cenaze namazlarının kılındığı Musârra adlı mekândı. Burası Yahyâ el-Me'mûn'un Tâcuhi nehri kıyısındaki yazlık sarayının yakınındaydı.

Şehirde XII. yüzyıl başlarında çok az müdeccen vardı ve muhtemelen bunların 1500 yılına kadar bir iki mescidi kullanmalarına izin verilmişti. Tuleytula ve civarında nüfusun en kalabalık kesimini müsta'ribler teşkil etmekteydi. Zamanla Endülüs topraklarından gelen yeni gruplarla müsta'riblerin nüfusu daha da arttı. Rodrigo Jimenez de Rada'ya göre İsticce, Şezüne, Leble (Niebla) piskoposları XII. yüzyılın ikinci yarısında Tuleytula'da bulunuyordu. Buna rağmen müslümanlardan kalan geniş araziler hıristiyan nüfusla iskân edilirken müsta'riblerin sayısının yetersiz kaldığı görülmüştür. Dolayısıyla VI. Alfonso ile birlikte şehre giren çok sayıda Fransız askerî de özellikle şehir merkezinde daha sonra Frank mahallesi diye anılacak mülklere yerleştirildi. Tuleytula'da yahudi cemaati de varlığını muhafaza etti. Muhtemelen bunlara şehir dışından eklenenler oldu ve yahudi mahallesi önemli ölçüde genişledi. Cemaatin mensupları eski

zanaatlarını ve tefeciliklerini sürdürdüler. Bu arada Kastilya sarayında hekimlik, vergi tahsildarlığı ve mütercimlik gibi önemli görevler elde ettiler. Her ne kadar istilâ sonrasında başlangıçta müslümanlardan kalan arazilere en çok müsta'ribler yerleştirilirse de zamanla Tuleytula Kilisesi'nin ve idarecilerin geniş mülkler elde etme gayretleri sonucu bunların çoğu mülklerini kaybetti.

Tuleytula'da Endülüs'teki medenî ve kültürel gelişmelere vâkıf müdeccenler, müsta'ribler ve yahudilerden oluşan çoğulcu bir nüfus yapısının, ayrıca İslâmî eserler ihtiva eden kütüphanelerin varlığı, bu şehri XII ve XIII. yüzyıllarda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden araştırmacılar için bir merkez haline dönüştürdü. Esasen XII. yüzyılda bilimin Tuleytula'da olduğu Avrupa'nın her yanında genel bir kanaat olarak yayılmış bulunuyordu. Bunun sonucunda şehirde İslâm biliminin ürünlerini Batı dillerine nakletme amaçlı kapsamlı bir tercüme projesi uygulamaya konuldu. Fârâbî'nin *İhşâ'ü'l-'ulûm*'unu kullanan Gerard de Cremona ve Dominicus Gundissalinus ile tercüme tıptan felsefeye kadar çok sayıda eseri kapsadı. Aristo felsefesi İbn Sinâ, Gazzâlî ve İbn Cebriol gibi müelliflerin Neo-Platonik eğilimleri doğrultusunda yeniden özetlendi ve yorumlandı. Tuleytula, Arap biliminin elde edilebileceği doğal mekân olarak kabul edilmekteydi. Tuleytula'ya seyahati hakkında geniş bilgi veren Morleyli Daniel ilim tahsili için önce Paris'e gitmişti. Fakat burada aradığını bulamayınca düş kırıklığına uğradı. İlimin Araplar'da olduğunu öğrenince Tuleytula'ya geçti. Johannes Hispalensis tarafından çevirilen eserlerin listesi o dönemdeki çabaların büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Eskiden hıristiyan olan bu yahudi çevirmeni

Alkazar –
Tuleytula
(Toledo) /
İspanya

aritmetik, astronomi, astroloji, tıp ve felsefe alanlarında yaklaşık yirmi eseri Arapça'dan Latince'ye tercüme etti. Aynı kişi ilk defa en az yedi felsefî eseri Latince'ye kazandırdı; Ya'küb b. İshak el-Kindî, Fârâbî ve Gazzâlî'nin eserleri de bu tercümeleler arasındaydı. Tuleytula'da gerçekleştirilen bu çalışmaların Batı'da modern bilimin ve bilimsel düşüncenin gelişmesine önemli katkı sağladığı bilim tarihi araştırmalarının ortaya koyduğu bir gerçektir.

Tercüme faaliyetleri tıp, matematik, hendese, astronomi vb. alanlardaki eserlerle sınırlı kalmadı. İslâm'a karşı İslâm kaynaklarından yararlanarak reddiyeler hazırlamak amacıyla 1139'da Tuleytula'ya gelen Cluny rahibi Peter El Venerable'nin teşvik ve himayesiyle bazı dinî metinler Latince'ye çevirildi. Bu suretle misyoner rahiplerinin kullanabileceği yedi eserden müteşekkil Toledo Külliyyatı / Toledo Koleksiyonu (Corpus Toletanum / Colectio Toletana) ortaya çıkmış oldu. Endülüs medeniyetinin temsilcisi müdeccenlerin Tuleytula'daki varlığı tercüme faaliyetlerinden başka mimari alanda şehre önemli katkıyı sağladı. XII, XIII ve az da olsa XIV. yüzyılda birçok köşk, kilise ve manastır müslüman ustalar tarafından inşa edildiğinden müdeccen sanatının örnekleri olarak temayüz etti. Müsta'rib ustaların yaptığı eserlerde de aynı üslûp hâkimdi.

Tuleytula'da müdeccen, müsta'rib ve yahudi cemaatleri XIII. yüzyılın ortalarından itibaren şehirde Cluny rahipleri ve Franklar'ın etkisiyle ağırlığını gittikçe daha fazla hissettiren "Haçlı ruhu" yüzünden tedricî şekilde tasfiye edilmeye başlandı. 1485'te Tuleytula Engizisyon Mahkemesi'nin kurulmasının ardından 1492'de İspanya'daki diğer yahudilerle birlikte Tuleytula yahudileri de ülkeden sürüldü. Bütün bu gelişmelere rağmen şehirde Endülüs'e ait izler tamamen yok edilmiş değildi. Nitekim XV. yüzyılda Talavera (Tala-bîre) piskoposu mücevherat, süs ve kozmetiğe dair eşyanın adlarını ancak İspanyolca'ya geçmiş Arapça kelimeleri kullanarak sayabilmekteydi.

1519'da V. Karlos'un (Carlos) imparatorluk tahtına oturmasıyla Tuleytula bir imparatorluk başşehrine dönüştü ve bu konumunu 1561 yılında başkent Madrid'e nakline kadar sürdürdü. Başkentlikten çıkmasına rağmen dünyaca ünlü sanatçılar için cazibe merkezi olmaya devam etti. Resim sanatının büyük ustalarından El Greco dünyaca ünlü tablolarından bazılarını burada hazırladı. XVII. yüz-

yılda hem başkentlikten çıkmasının hem de iddialı olduğu tekstil sektöründe meydana gelen kriz neticesinde nüfusunun önemli bir kısmını yitirdi. XX. yüzyılda demiryolunun gelişimiyle şehir hayatında yeniden bir canlanma gözlemlendi. Özellikle 1982'den itibaren yeni idarî yapılanma çerçevesinde Castilla la Mancha eyaletinin merkezi olmasından itibaren ekonomik ve sosyokültürel açıdan canlandı. 2010 yılı itibarıyla şehrin nüfusu 80.000'i aşmıştır.

Tuleytula'da müdeccen sanatının izlerini taşıyan birçok mimari yapı kısmen veya tamamen zamanımıza ulaşmıştır. Müdeccen üslûbu günümüz Toledo'sunda bazı yeni mimari eserlere ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Bunun en çarpıcı örneği, Toledo Tren İstasyonu binasıdır. Öte yandan Toledo'da İslâmî dönemin Tuleytula'sında Dimaşk kökenli süslü metal işleme zanaatı "damascino" adı altında yeniden hayat bulmuştur. Tuleytulalı ustaların kılıçlar üzerinde yaptığı ince işlemler eskiden beri ünlüdür. Şehirde geçmişteki silâh yapımcılığı günümüzde de modern ve büyük bir silâh fabrikasıyla sürdürülmektedir. Bütün bu özellikleri yanında Ortaçağ'da üç semavî dinin bir arada yaşamasına imkân tanıyan ve bunu mimari eserlere yansıtan tarihî dokusu göz önünde bulundurularak Toledo 1987'de dünya kültür mirası kapsamına dahil edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ah̄bârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddîsin* (nşr. M. L. Ávila – L. Molina), Madrid 1992, bk. İndeks; İbnü'l-Kütyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1402/1982, s. 29, 31, 33, 35, 51 vd., 64-67, 101, 124; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, tür.yer.; a.e. V (nşr. P. Chalmeta Gendron – F. Corriente), Madrid 1979, bk. İndeks; a.e. (nşr. İsmâil el-Arabî), Mağrib 1411/1990, bk. İndeks; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Coğrafiyyetü'l-Endelüs ve Ūrubbâ* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1387/1968, s. 62, 86-89, 95, 110-111, 135; İbnü'l-Kerdebüs,

Târîhu'l-Endelüs (nşr. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî), Madrid 1971, bk. İndeks; İbn Bessâm eş-Şenferîni, *ez-Zahîre*, I/3, s. 702, 942; III/1, s. 16, 246, 249, 272, 279; III/2, s. 615, 643; Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1979, IV, 39-40; İbn Saïd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I-II, bk. İndeks; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, IV, tür.yer.; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, II, 47, 133, 416; IV, 101-102, 274, 340, 350, 372; a.mlf., *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye: A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956, bk. İndeks; İbn Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzû'l-mi'fâr* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1983, s. 130-135; Makkarî, *Nefhu't-îtib*, I, 161-162, 206-207, 528-529; IV, 352-354, 447-448; M. Abdullah İnân, *Düvelü'l-İslâm fi'l-Endelüs: Düvelü'l-ç'avâ'if*, Kahire 1969, bk. Fihrist; P. León Tello, *Judios de Toledo*, Madrid 1979, I-II; R. Martinez Cavo, *Mudéjar toledano. Palacios y conventos*, Madrid 1980; J.-P. Molenat, "Les musulmans de Tolède aux XIVe et XVe siècles", *Mélanges Jean Gautier-Dalche*, Nice 1983, s. 175-190; a.mlf., "Quartiers et communautés à Tolède (XIIe-XVe siècles)", *En la España Medieval*, XII, Madrid 1989, s. 163-189; a.mlf. – J. Passini, *Toledo a finales del Edad Media I: El Barrio de los Canónigos*, Toledo 1995; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings: Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*, Princeton 1985; a.mlf., *The Caliphate in the West: An Islamic Political Institution in the Iberian Peninsula*, Oxford 1993; J. P. Martín-Cleto, *Historia de Tulaytula (711-1085)*, Toledo 1985; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Fî Târîhi ve hağârati'l-Endelüs*, İskenderiye 1985, s. 57-59; Abdülmecid en-Na'nâî, *el-İslâm fi Tuleytula*, Beyrut, ts. (Dârü'n-nahdati'l-Arabiyye); C. Delgado Valero, "Noticias sobre Toledo sumistradas por los geographos musulmanes", *En la España medieval*, Madrid 1986, I, 299-312; a.mlf., *Toledo Islámico: Ciudad, arte e historia*, Toledo 1987; a.mlf., *Regreso a Tulaytula: Guía del Toledo Islámico*, Mancha 1999; É. Lévi-Provençal, *España Musulmana*, Madrid 1987, İndeks; a.mlf. – [J. P. Molénat], "Tulaytula", *El²* (İng.), X, 604-607; B. P. Maldonado, *Arte Toledano: Islámico y mudéjar*, Madrid 1988; Mj. Rubiera Mata, "Un insólito cave de conversas musulmanas al cristianismo: las princesas toledanas del siglo XI", *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid 1989, s. 341-347; *Tolède XIIe-XIVe* (ed. L. Cardaillac), Paris 1991; M. Fierro, "El proceso contra Ibn Hâtim al-Tulaytuli (años 457/1064-464/1072)", *Estudios Onomástico-Bigoráficos de al-Andalus* (ed. M. Marin – H. de Felipe), Madrid 1994, VI, 187-215; Lynet-

Tuleytula'da
el-Kantara
Köprüsü

TULEYTULA

te M. F. Bosch, *Art, Liturgy and Legend in Renaissance Toledo*, Pennsylvania 2000; J. Chabás – B. R. Goldstein, *The Alfonsine Tables of Toledo*, The Netherland 2003; L. Martz, *A Network of Converso Families in Early Modern Toledo*, Michigan 2006; E. Tercs, “Le développement de la civilisation arabe a Tolède”, *CT*, XVIII (1970), s. 73-86; Chr. Ewert, “Die Moschee am Bab al-Mardum in Toledo”, *Madriider Mitteilungen*, XVIII, Heidelberg 1977, s. 287-354; Mehmet Özdemir, “İspanya Tarihinde Doğululaşma ve Batılılaşma Tartışmaları: Tuleytula Örneği”, *İslâmiyât*, VII/3, Ankara 2004, s. 11-30. MEHMET ÖZDEMİR

TULÛ-i İSLÂM HAREKETİ

Hindistan'da Kur'âniyyûn ekolünün Muhammed Eslem Cerâcûrî ve talebesi Gulâm Ahmed Pervîz tarafından oluşturulan etkili kolu

(bk. KUR'ÂNİYYÛN; PERVÎZ, Gulâm Ahmed).

TULUM

Türk halk müzikisinde nefesli bir çalgı.

Genellikle Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde kullanılan üflemeleli bir halk çalgısıdır. Başta Hemşin, Çamlıhemşin ve Pazar olmak üzere Rize ve Artvin çevresi tulumun Anadolu coğrafyası üzerinde yaygın biçimde görüldüğü yerlerdir. Ayrıca Trabzon, Erzurum (özellikle İspir ilçesi), Kars, Ardahan, Bayburt ve Gümüşhane'de bu çalgıya rastlanmaktadır. Tulumun Trakya'da da varlığı bilinir ve burada “gayda” ismiyle anılır. Tulum yapımında daha çok oğlak, koyun, süt kuzusu gibi hayvanların derisi tercih edilir ve hayvanın büyüklüğüne göre çeşitli ebatlarda tulumla rastlanılır. Tulum gövde (guda), ağızlık ve nav adı verilen üç kısımdan meydana gelir. Gövde derilerin zedelenmeden bütün olarak çıkarılmasıyla elde edilir ve bu kısım çalgıdan ses çıkmasını sağlayan havanın depolanmasına yarar. Ağızlık tulumu şişirmek için kullanılan, genelde şimşir ağacından bir parçadır. Bazı yörelerde “dudula, bobış, lülük” adlarıyla da bilinir. Ağızlığın gövdenin iç kısmına gelen tarafında havanın aynı yoldan dışarı çıkmasını engelleyen bir supap sistemi bulunur. Gövde içerisinde depolanan hava bu supaptan dolayı tek yönlü olarak yalnızca nav istikametinde yol alır. Nav, tulumdan ses çıkmasını sağlayan ve genelde ağızlıkla aynı ağaçtan olan parçadır. Şekli “L” harfini andıran nav içerisinde, üstünde ses deliklerinin (per-

de) bulunduğu ve “analık, çibun, sipsi” gibi adlarla anılan yan yana iki kamış yer alır. Navın derinin iç kısmında kalan tarafında bu kamışların içerisine yerleştirilmiş, yine kamıştan yapılan “dillik”ler bulunur. Havanın dillikler üzerindeki kapaklara çarpmasından oluşan titreşimlerle çalgıdan ses elde edilir. Tulum dillikler vasıtasıyla akort edilir. Navın geniş olan uç kısmına “kepçe” denir. Geleneksel olarak sol (G), la (A) ve si (B) tonlarında tulumlar görülmektedir.

Analık üzerindeki deliklerin sayısı ve bunların işlevleri bakımından farklı tulum örneklerine rastlanır. Meselâ Artvin'de iki tip tulum vardır. Bunların ilkinde analık üzerinde bir yanda değişmeyen beş, diğer yanda üç perde deliği bulunur. İkincisinde analığın bir yanında değişmeyen beş, diğer yanında tek delik vardır, bu tek delik yalnızca dem sesi vermeye yarar. Hemşin'de çalınan tulumlarda analığın her iki tarafında beşer perde deliği bulunur. Her perde deliğinin ezgi üretimine katkısı göz önüne alınırsa Hemşin'de varlığını sürdüren tulum çeşidinin daha geniş bir icra kapasitesine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Tulum, yapımı ve muhafazası oldukça güç bir çalgıdır. Önü yarılmadan bütün halinde yüzülmüş derinin tulum yapılmak üzere birtakım işlemlerden geçirilmesi gerekir. Bu işlemler Doğu Karadeniz bölgesinde geleneksel usullere göre şöyle yapılır: Önce üzerinde kıllar bulunan derinin iç tarafına mısır unu ve süttten oluşan bir karışım sürülür. Hava sıcaklığı ve nem durumuna göre üç ile beş gün arasında bu şekilde bekletilen deri kıllarını bırakmaya başlar. Bütün kıllar temizlendikten sonra “hasıl” adı verilen, derinin bozulmadan uzun süre kalmasını sağlayan terbiyeleme işlemine geçilir. Deri belirli miktarlarda su, mısır unu, tuz, şap ve yoğurttan

Tulum

meydana gelen bir karışımın içinde birkaç gün bekletilir ve işlemin tamamlanmasının ardından şişirilerek asılır, kurumaya bırakılır. Kuruduktan sonra ağızlık ve nav takılarak çalmaya hazır hale getirilir. Çalgının analık ve gövde kısımlarının özelliğini yitirmeden uzun süre dayanabilmesi için nemden ve aşırı sıcak ortamlardan uzak tutulması gerekir. Uygun şartlarda muhafaza edilen ve bakımı yapılan bir tulumun kullanım ömrü on yıl kadardır. Tulum yapımcılarının ve mahallî icracılarının Karadeniz bölgesinde yoğunlaştığı görülür. Gür bir sesi olduğundan tulum açık havada çalmaya elverişli bir meydan çalgısıdır. Doğu Karadeniz bölümünde horon havaları, yol havaları, divan havaları gibi enstrümantal ya da vokal-enstrümantal nitelikte yöresel ezgiler tulumla icra edilir ve bu çalgıya mahsus bir repertuar oluşturur. Çift ayak, çinçiva, papilat, Seydioğlu, Hemşin, Yüksek Hemşin, Mamudoğlu, Bakoz, Rize, Samistal, Tumasoğlu, Çarışka, Kaçkar gibi horon havaları tulumla icra edilen ezgilerden birkaçıdır.

Anadolu'nun bazı yörelerinde “tulum zurna”, “tulum düdük”, “gayda”, “guda” (Lazca), “chiboni” (Gürcüce [çiboni]) gibi isimlerle anılan tulumun farklı coğrafyalarda ve kültürlerde birbirinden farklı şekil ve adlarla antik dönemden beri kullanıldığı bilinmektedir. Diğer ülkelerdeki tulum benzeri çalgıların en bilineni İskoçlar'ın kullandığı gaydadır (bagpipe). Ayrıca İspanya'da, Fransa ve İran'ın bazı bölgelerinde, Hindistan'da ve Kuzey Amerika'da örneklerine rastlanılır. Macaristan'da “duda”, Yunanistan'da “tsabouna”, Makedonya'da “gajde”, Bulgaristan'da “gaida”, Ermenistan'da “parakapzuk”, Gürcistan'da “gudastviri” gibi adlarla anılır. Kuzey Anadolu'da icra edilen tulumun Trakya bölgesi, Balkanlar ve İskoçya'da görülen gaydadan en önemli farkı pest sesleri kontrol edebilme özelliğinin bulunmamasıdır. Bu yönüyle tulumun gaydaya göre daha az gelişmiş bir çalgı olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Adnan Saygın (Saygun), *Rize Artvin ve Kars Havâlisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malumat*, İstanbul 1937, s. 20-21, 45-46; Mahmut Ragıp Gazimihal, *Musiki Sözlüğü*, İstanbul 1961, s. 257; a.mif., *Türk Nefesli Çalgıları (Türk Ötkü Çalgıları)*, Ankara 1975, s. 47-49; a.mif., *Türk Halk Oyunları Kataloğu* (haz. Nail Tan – Ahmet Çakır), Ankara 1997, II, 76; Muzaffer Sarısözen, *Türk Halk Müzikisi Usulleri*, Ankara 1962, s. 104; Haili Bedi Yönetken, *Derleme Notları*, İstanbul 1966, I, 71; L. Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, London 1975, s. 528-552; Mehmet Özbek v.dğr., *Türk Halk Müziği Çalgıları Bilgisi*, Ankara 1989, s. 29; Mehmet Özbek, *Türk*